

УДК 378.03

ПРОБЛЕМА МОНИТОРИНГУ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

© Грицай С. М.

Івано-Франківський національний медичний університет

Інформація про автора:

Грицай Сергій Михайлович: ORCID: 0000-0001-5575-8597 ; gritsai.sergei@yandex.ua; кандидат педагогічних наук; Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти; вул Римського-Корсакова, 5, м. Суми, 40007, Україна.

Статтю присвячено розв'язанню проблеми моніторингу формування політичної культури майбутніх педагогів. Визначено суть і структурні компоненти (цільовий, мотиваційний, когнітивний, переконувальний, діяльнісний, рефлексивний, особистісний) політичної культури майбутнього викладача. Суть моніторингу вказаного процесу визначено як синхронності спостереження, замірювання, отримання на цій основі нових знань про стан об'єкта з подальшим моделюванням, прогнозуванням та прийняттям відповідного управлінського рішення, що дає можливість отримувати оперативну інформацію щодо перебігу педагогічного процесу, його результативності, робити висновки відносно його позитивних і негативних сторін, своєчасно його коригувати. Розкрито функції моніторингу процесу формування політичної культури майбутніх педагогів. Визначено критерії (мотиваційно-ціннісний, змістово-процесуальний, особистісно-рефлексивний) і показники сформованості політичної культури студентів-майбутніх педагогів.

Ключові слова: майбутній педагог, політична культура, структура, формування, моніторинг, критерій, показник, педагогічний вищий навчальний заклад.

Грицай С. М. «Проблема мониторинга процесса формирования политической культуры будущих педагогов»

Статья посвящена решению проблемы мониторинга формирования политической культуры будущих педагогов. Определены суть и структурные компоненты (целевой, мотивационный, когнитивный, убежденческий, деятельностный, рефлексивный, личностный) политической культуры будущего педагога. Сущность мониторинга указанного процесса определена как синхронность наблюдения, измерения, получение на этой основе новых знаний об объекте с последующим моделированием, прогнозированием и принятием соответствующего управленческого решения, что дает возможность получать оперативную информацию относительно протекания педагогического процесса, его результативности, делать выводы про его положительные и отрицательные стороны, своевременно корректировать выявленные недостатки. Раскрыты функции мониторинга процесса формирования политической культуры будущих педагогов. Определены критерии (мотивационно-ценностный, содержательно-процессуальный, личностно-рефлексивный) и показатели сформированности политической культуры будущих педагогов.

Ключевые слова: будущий педагог, политическая культура, структура, формирование, мониторинг, критерий, показатель, педагогическое высшее учебное заведение.

Gritsay S. M. "The problem of monitoring the formation future teachers' political culture". This article deals with the problem of monitoring the formation future teachers' political culture. The essence and structure (goal-oriented, motivating, cognitive, activity-oriented, reflexive, personality-oriented) of prospective teacher's political culture are defined. Only socially mature teacher can manage these tasks having his own formed political culture. The essence of the monitoring process specified on the synchronization monitoring, receiving the knowledge about

the state of the object and modeling, forecasting and decision management solution that makes it possible to receive prompt information about course teaching process, its effectiveness, draw conclusions about positive and negative sides, timely adjust it. The functions of monitoring the formation of future teachers' political culture were describe. The criteria (motivational and value, content and procedural, personal and reflective) and the rates of formation political culture future teachers hadbeen identified.

Keywords: future teacher, political culture, structure, formation, development, monitoring, criteria, indicator, teachers training university.

Постановка проблеми. Консолідація у світовий простір обумовлює необхідність посилення виховного аспекту всіх навчально-виховних закладів, оскільки Європейська освіта має чітку гуманістичну спрямованість. Особливо це стосується педагогічних вищих навчальних закладів, адже провідну роль у вихованні учнівської та студентської молоді належить майбутньому педагогу. З огляду на це цим постає потреба в посиленні виховного впливу освітнього процесу вищих педагогічних закладів освіти.

Важливим напрямом виховної роботи педагогічних ВНЗ є формування політичної культури, яка є надзвичайно вагомим чинником у житті суспільства, що безпосередньо впливає майже на всі сфери його існування. Удосконалення виховного вектору освітнього процесу педагогічних ВНЗ значною мірою залежить від якості організації моніторингу. Проведення моніторингу за допомогою моніторингового інструментарію, який відповідає сучасному розвитку теорії й практики науки, можливо вийти на об'єктивні дані щодо стану виховної роботи в певному напрямі, шляхів її удосконалення, передбачити негативні наслідки виховного впливу, виробити та застосувати превентивні заходи щодо їх вчасного усунення або уникнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суть, особливості освітнього моніторингу, його компоненти, засоби здійснення розкриваються в працях З. Абасова, В. Беспалько, Б. Бітінас, О. Вороніна, Г. Голуб, М. Загірняк, Е. Зеєра, В. Зубко, К. Кайданова, В. Кальней, Д. Матроса, І. Підласого, В. Селіверстова, А. Тайджемана, Н. Форменка, Г. Цехмістрової, В. Циби, С. Шишовата інших учених. Окремі аспекти моніторингу освітнього процесу досліджено в таких напрямках: загальні питання педагогічного моніторингу (С. Подмазін); моніторингу успішності та ефективності навчальної роботи (А. Дахін); моніторинг діяльності суб'єктів та об'єктів освітнього процесу (Г. Єльнікова, П. Матвієнко). Концептуальні основи моніторингу виховання розкрито в працях О. Бикова. О. Коберник досліджує педагогічний моніторинг як складову управління виховним процесом. Проблемі організації моніторингу виховної системи вищих педагогічних навчальних закладів присвячено праці А. Денисенко.

Проте, як свідчить аналіз наукової літератури, проблема моніторингу процесу формування політичної культури студентів педагогічного ВНЗ досліджена недостатньо, зокрема потребує удосконалення критеріальна основа зазначеного моніторингу.

Мета статті – розкрити суть, функції моніторингу формування політичної культури майбутніх педагогів та визначити його критеріальну базу.

Виклад основного матеріалу. Політичну культуру педагога визначаємо як складову його професійної культури, що характеризує досягнення фахівця в засвоєнні політичних знань, умінь, норм і традицій суспільно-політичної діяльності, які дозволяють викладачеві регулювати свої політичні дії, поведінку і виступають основою його готовності здійснювати громадянське виховання молодого покоління.

У структурі політичної культури майбутнього педагога нами виділено компоненти: цільовий (система цілей), мотиваційно-ціннісний (система мотивів і цінностей, що актуалізують соціально-політичну і професійну активність), когнітивний (система політичних знань, знання методики політичного виховання), переконувачий (світогляд, ідеали, переконання, установки особистості), діяльнісний (система вмінь, необхідних для здійснення соціально-політичної і професійної діяльності), рефлексивний компонент (уміння аналізувати, оцінювати, коригувати свою діяльність), особистісний (гуманізм,

громадянськість, чесність, гідність, відповідальність, об'єктивність, толерантність), які поєднано в чотири блоки: аксіологічний, гностичний, операційний та особистісний. Вони відбивають розмаїття зовнішніх і внутрішніх зв'язків і відносин, ціннісних орієнтацій, способів педагогічної діяльності і спілкування, професійного самовиховання майбутнього педагога, що характеризують його політичну зрілість і політичну компетентність.

Суть педагогічного моніторингу формування політичної культури майбутнього педагога полягає в синхронності процесів спостереження, замірювання змін, що відбувається у сформованості структурних компонентів досліджуваної якості, отримання на цій основі нових знань про стан об'єкта з подальшим моделюванням, прогнозуванням та прийняттям відповідного правильного управлінського рішення. Моніторинг дає можливість отримувати оперативну інформацію щодо перебігу вказаного процесу, робити висновки відносно його позитивних і негативних сторін, своєчасно його коригувати, його результативності.

Як зазначає О. Денисенко, педагогічний моніторинг виконує низку важливих функцій, які сприяють підвищенню ефективності формування політичної культури майбутніх педагогів: інформаційну, формувальну, системостворювальну, прогностичну, корекційну [3].

Інформаційна функція, як зазначає дослідниця, дає можливість з'ясувати результати педагогічного процесу, отримати відомості про стан об'єкта, забезпечити зворотний зв'язок. На цій основі відбувається участь в управлінні педагогічним процесом, аналіз його ефективності. При моніторинговому дослідженні процесу формування політичної культури фіксуються не лише показники політичних знань, умінь, навичок, але основна увага спрямовується насамперед на особливості перебігу досліджуваного процесу.

Формувальна функція дозволяє більш ефективно здійснювати процес формування політичної культури майбутнього педагога. Спираючись на результати моніторингової оцінки, можна підібрати адекватні методи, прийоми індивідуального впливу на студента, відібрати найбільш ефективні організаційні форми освітнього процесу.

Системостворювальна функція передбачає насамперед організацію процесу формування політичної культури студентів на основі системного підходу з метою найбільш оптимального вибору цілей і завдань, а також методів і засобів їх вирішення.

Корекційна функція моніторингового дослідження тісно пов'язана з формувальною функцією. Спрямованість моніторингу на особливості поточних процесів передбачає виявлення і фіксацію непрогнозованих, несподіваних результатів реалізації розробленої моделі формування політичної культури майбутнього педагога. Ця функція допомагає усунути негативні моменти в професійному становленні майбутнього фахівця.

Моніторинг не лише фіксує поточний стан освітнього процесу на заданому часовому проміжку, але, як слушно зазначає О. Попова, сприяє прогнозуванню подальших тенденцій розвитку педагогічних процесів, а також внесенню відповідних коректив, що створює передумови удосконалення, тобто педагогічний моніторинг виконує й *прогностичну функцію* [8; 9].

Зазначені функції моніторингового дослідження підпорядковуються загальній меті: підвищення ефективності забезпечення формування структурних компонентів політичної культури майбутніх педагогів.

Отже, моніторинг виступає діагностико-інформаційною базою з її систематичним опрацюванням викладачем і здійсненням супровідного контролю з поточним систематичним коригуванням педагогічної взаємодії викладача й студента в процесі формування політичної культури майбутнього педагога.

Успішність моніторингу залежить від правильно визначеної критеріальної бази моніторингового дослідження, тобто системи критеріїв та показників рівнів сформованості політичної культури, що дає можливість отримувати об'єктивну інформацію про перебіг процесу формування вказаної якості в студентів.

При визначенні критеріїв ми керувались такими вимогами: 1) критерії повинні відбивати найбільш суттєві характеристики досліджуваної якості особистості майбутнього

фахівця; 2) критерії мають відбивати динаміку якості, яка вимірюється, у часі та просторі; 3) критерії повинні розкриватися через низку показників, у силу прояву яких можна робити висновок про ступінь вираженості того чи іншого критерію (І. Ісаєв Л. Блауберг, та ін.).

Виходячи з вищезазначеного, насамперед ми зробили спробу виділити найбільш суттєві характеристики політичної культури педагога.

Однією з визначальних характеристик політичної культури педагога вважаємо його політичну зрілість. Саме вона, як слушно зазначає В. Щегорцов [12], має значний вплив на всі сторони духовної культури людини і проявляється в усіх видах соціальної активності.

З'ясуємо змістове наповнення таких понять, як зрілість, політична зрілість, соціальна зрілість, соціальна активність.

Щодо розвитку людини поняття «зрілість» здебільшого трактується у фізіологічному або психологічному аспектах, пов'язаних із «процесом завершення соціалізації та становлення системи ролей» [4, с.342].

Зрілість у психолого-педагогічних дослідженнях розуміють як певний стан, що настає в силу того, як властивості чи якості, що розвиваються, досягають рівня, за якого вони у своїй сукупності найбільш повно виявляють сутність даного предмета або явища [1; 2; 10].

Зрілість, хоча і пов'язується в єдине ціле із загальним розвитком людини, разом з тим завжди характеризується досягненням певного якісного стану в процесі розвитку особистості.

Політична зрілість – якісний показник сформованості політичної культури особистості. Вважаємо, що політично зрілого педагога характеризують:

- політична свідомість;
- високий рівень політичного мислення;
- чітко визначена громадянська позиція;
- обдуманість і виваженість рішень, що приймаються;
- розсудливість;
- дотриманість до загальнолюдських і громадянських цінностей та переконаність у них;
- висока соціальна активність, спрямована на вдосконалення суспільних і політичних відносин.

У контексті нашого дослідження важливими є такі положення [12, с.6-7]:

1. Говорячи про зрілість у політичному розвитку людини, можна констатувати лише відносний характер завершеності цього процесу. Набуття політичної зрілості – не деякий підсумок, а лише досягнення певного рівня політичної готовності людини. Для підтримки політичної свідомості в такій якості потрібний постійний тренінг.

2. Політична зрілість не виникає раптово, на порожньому місці. Вона є результатом, з одного боку, цілеспрямованого формування особистості суспільством, притаманними йому суспільними відносинами (політичних, економічних, правових, моральних, тощо), духовною культурою, з іншого боку – результатом власної самоосвіти.

Політичну зрілість особистості характеризує певний рівень розвитку її *політичної свідомості*.

Політична свідомість – опосередковане відображення політичного життя, формування розвитку, задоволення потреб та інтересів політичних суб'єктів, а також сукупність поглядів, оцінок, установок, які відображають політико-владні відносини.

Розрізняють два взаємопов'язані блоки елементів політичної свідомості – мотиваційний і пізнавальний.

До мотиваційного блоку належать політичні потреби та інтереси, політичні цілі та цінності, психологічні установки та ідеологічні настанови, політичні переконання. Зазначені елементи, обумовлюючи одне одного, спонукають особистість до певної політичної поведінки. Цей процес супроводжується емоціями, почуттями тощо.

Пізнавальний блок охоплює політичну інформованість, політичні знання, теорії, уявлення, політичну ідеологію носіїв політичної свідомості. Виняткове місце в політичній свідомості, як підкрелюють вчені, посідає *правосвідомість*, що є водночас відносно самостійною субстанцією. Адже знати, поважати і виконувати правові норми – обов'язок кожного громадянина правової держави і суб'єкта політичних відносин [7, с.311].

Глибина розвитку політичної свідомості соціального суб'єкта визначає рівень його політичної освіченості та сформованість політичної культури в цілому.

Політичні знання, уявлення як відносні, людські знання взагалі нерідко мають різний ступінь адекватності реальному стану речей, оскільки ґрунтуються не лише на об'єктивних фактах, а й на домислах, ортодоксальних ідеологемах, неперевіреній інформації, необґрунтованих, упереджених теоріях тощо. Це зумовлює і незрілість політичної культури в суспільстві, необхідність її підвищення та збагачення [7, с.311].

Політична зрілість знаходиться в тісному взаємозв'язку із соціальною зрілістю особистості, яка є проявом особистістю самореалізації та соціальної відповідальності. Спираючись на праці психологів (Б. Ананьєв, О. Леонтьєв, В. Семиченко та інші), можна стверджувати, що *соціальна зрілість особистості* як сукупність процесів щодо якісної зміни психологічної цілісності людини, вдосконалення її функціональної готовності, опанування операційних систем, а також таких психічних новоутворень надає особистості можливість успішно розв'язувати свої життєві й професійні проблеми [6, с.63].

Соціальну зрілість характеризує соціальна активність. *Соціальну активність* розглядаємо як інтегральну систему суспільно бажаних якостей особистості, що характеризується єдністю таких компонентів, як моральна вихованість, духовна спрямованість, відповідальність, самостійність, пізнавальна та комунікативна активність, ініціативність, лідерські якості, трудова активність, творчість, що сприяє, як слушно зазначає М. Твердохлеб, успішному співіснуванню особистості в соціумі й спонукає людину до самовиховання, свідомої активної діяльності з метою перетворення на краще або удосконалення навколишнього середовища [11, с.41].

Як відзначає О. Киричук, соціальна активність є специфічним синтезом виявів психічних, фізіологічних і фізичних функцій організму людини як найвищої біологічної системи. Ця специфіка зумовлена, на думку вченого, передусім свідомістю та цілеспрямованою волею людини, що суб'єктивно зумовлює соціальну активність, регулює її зміст і форму реалізації. Свідомість спрямовує, планує, оцінює і регулює соціальне життя людини, всю її життєдіяльність [5, с.21].

Політична культура завжди пов'язана з політичною компетентністю особистості, яка виражає певну міру опанування (освоєння, засвоєння) нею деякою частиною соціального досвіду і забезпечує прийняття певного рішення в певній діяльності.

Політичну компетентність визначаємо як сукупність знань і розуміння законів суспільного розвитку і політики, політичних процесів і явищ, що відбуваються в суспільстві; умінь користуватися політичними знаннями, зіставляти факти і явища, об'єктивно їх оцінювати, робити правильні висновки і, як наслідок, знаходити оптимальні шляхи розв'язання тих чи інших політичних питань і проблем, що забезпечує успішність громадсько-політичної діяльності.

Вважаємо, що *політична компетентність педагога*, крім зазначених складових, передбачає також професійний аспект (як складова його професійної компетентності), зокрема професійно-педагогічна вмотивованість та готовність до здійснення політичного виховання молодого покоління.

Політичну компетентність педагога, з огляду на вищезазначене, розглядаємо на кількох рівнях: мотиваційно-ціннісному, когнітивно-переконавчому, діяльнісно-поведінковому, професійно-педагогічному, особистісному.

Розглядаючи політичну культуру як інтегровану якість особистості педагога, пропонуємо оцінювати рівень сформованості вказаної якості за наведеним комплексом критеріїв, що відповідають указаним вище структурним компонентам політичної культури

педагога, які являють собою нерозривну єдність суб'єктивного і об'єктивного. При цьому враховували значущість проаналізованих характеристик політичної культури.

На основі виділених критеріїв і показників визначили загальні рівні сформованості політичної культури майбутнього педагога: досконалий (творчий), високий (репродуктивно-творчий), достатній (репродуктивний), елементарний (потенційний).

Досконалий рівень характеризується високою політичною зрілістю, сформованістю й активним функціонуванням всіх компонентів політичної культури, творчим характером прояву всіх її критеріїв і показників.

Для високого рівня характерні сформованість й активне функціонування практично всіх компонентів політичної культури і виявом стійкої потреби та прагнення до подальшого їх удосконалення. Студентам з таким рівнем сформованості політичної культури властиві: політична зрілість; повні та глибокі, усвідомлені та дієві політичні знання, оволодіння методикою політичного виховання, розвинене політичне мислення; сформовані вміння та навички громадсько-політичної діяльності; здебільшого творчий характер використання набутих знань і вмінь; прояв соціально-політичної активності в різних сферах життєдіяльності.

Достатній рівень характеризується політичною зрілістю, сформованістю компонентів політичної культури, але різною мірою (одні виявляються більш яскраво, інші – менш помітно), недостатньо чіткими політичними переконаннями. Студенти володіють системою політичних знань і вмінь, методикою політичного виховання, але на репродуктивному рівні. Соціальна активність має ситуативний характер.

Характерною особливістю елементарного рівня є політична незрілість, недостатня сформованість або повна відсутність необхідних компонентів політичної культури, відсутня потреба не тільки в їх удосконаленні, але й у формуванні. Соціальна активність виявляється здебільшого на потенційному рівні.

Досконалий рівень розглядаємо як певний ідеал сформованості політичної культури, якого в реальному освітньому процесі педагогічного ВНЗ досягти неможливо, але він є вищим орієнтиром майбутнього педагога в подальшому професійному вдосконаленні. Тому вважаємо доцільним визначати ступінь сформованості політичної культури майбутнього педагога за трирівневою градацією: високий, достатній, низький.

Висновки. Ефективність процесу формування політичної культури майбутнього педагога значною мірою залежить від якісного моніторингу зазначеного процесу, оскільки це дозволяє отримувати оперативну інформацію щодо його перебігу, його результативності, робити висновки відносно його позитивних і негативних сторін, своєчасно його коригувати. Критеріальну основу моніторингу процесу формування політичної культури майбутніх педагогів складає комплекс критеріїв і показників, до яких віднесено: мотиваційно-ціннісний (соціальна спрямованість мотивів, професійні мотиви, професійно-пізнавальний інтерес до оволодіння політичною культурою, ціннісне ставлення до політичної культури педагога та оволодіння методикою політичного виховання); змістово-процесуальний (сформованість та характер засвоєння науково-теоретичних і практичних знань, що характеризують сформованість, політичної культури, загальнополітичні вміння, професійна компетентність щодо здійснення політичного виховання учнівської та студентської молоді); особистісно-рефлексивний критерій (виявлення майбутнім педагогом як носія політичної культури професійних якостей у навчально-виховному процесі, самооцінка).

Список використаних джерел

1. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2001. – 263 с.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2003. – 282 с.
3. Денисенко А. О. Організація моніторингу виховної системи вищих педагогічних навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / А. О. Денисенко. – Харків, 2008. – 20 с.

4. Драганов М. Переходк зрелости как этап социализации личности / М. Драганов // Идеологический процесс и воспитание личности : сб. статей. – М., 1980.
5. Киричук О. В. Формування в учнів активної життєвої позиції / О. В. Киричук. – Київ : Рад. Школа, 1983. – 136 с.
6. Ковальчук Н. Розвиток соціальної зрілості молодого викладача / Наталія Ковальчук // Рідна школа. – 2007. – № 1. – С. 63-65.
7. Політологія: підручник для студ.вищихнавч. закладів / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – Київ:Академія, 2003. – 528 с.
8. Попова О. В. Основи педагогічної інноватики : навч. посіб. / О. В. Попова, Г. Ф. Пономарьова, Л. О. Петриченко. – Харків, 2009. – 192 с.
9. Попова О. В. Проблема педагогічного прогнозування розвитку інноваційних процесів / О. В. Попова // Педагогічний альманах : зб. наук. праць. – Херсон : РІПО, 2011. – Вип. 10. – С. 211-218.
10. Радул В. Соціальна зрілість особистості / Валерій Радул // Рідна школа. – 2007. – № 4. – С. 3-6.
11. Твердохлеб М. Соціальна активність – засіб сучасного виховання учнів початкових класів / Майя Твердохлеб// Рідна школа. – 2007. – № 9. – С. 41-43.
12. Щегорцов В. А. Политическая зрелость / В. А. Щегорцов. – М. : Знание, 1987. – 64 с.

References

1. Ananov, BG 2001, *O problemah sovremennogo chelovekoznanija*, 2ndedn, Piter, Sankt-Peterburg.
2. Ananov, BG 2003, *Chelovek kak predmet poznaniya*, 3rd edn, Piter, Sankt-Peterburg.
3. Denysenko, AO 2008, 'Orhanizatsiya monitorynhu vykhovnoyi systemy vshchychkh pedahohichnykh navchalnykh zakladiv', Kand.ped.n. abstract, Kharkiv.
4. Draganov, M 1980, 'Perehod k zrelosti kak jetap socializacii lichnosti', *Ideologicheskij process i vospitanie lichnosti*, Moskva.
5. Kyrychuk, OV 1983, *Formuvannya v uchniv aktyvnoyi zhyttyevoyi pozytsiyi*, Radyanska Shkola, Kyiv.
6. Kovalchuk, N 2007, 'Rozvytok sotsialnoyi zrilosti mololoho vykladacha', *Ridna shkola*, no. 1, pp. 63-65.
7. Babkina, OV & Horbatenko, VP (eds.) 2003, *Politohohiya*, Akademiya, Kyiv.
8. Popova, OV, Ponomarova, HF & Petrychenko, LO 2009, *Osnovy pedahohichnoyi innovatyky*, Kharkiv.
9. Popova, OV 2011, 'Problema pedahohichnoho prohnozuvannya rozvytku innovatsiynykh protsesiv', *Pedahohichnyy almanakh*, Pivdenoukrayinsky rehionalnyy instytut pislyadyplomnoyi osvity, Kherson, iss. 10, pp.211-218.
10. Radul, V 2007, 'Sotsialna zrilist osobystosti', *Ridnashkola*, no.4, pp. 3-6.
11. Tverdokhlyeb, M 2007, 'Sotsialna aktyvnist-zasib suchasnoho vykhovannya uchniv pochatkovykh klasiv', *Ridnashkola*, no. 9, pp. 41-43.
12. Shhgorcov, VA 1987, *Politicheskaja zrelost*, Znanie, Moskva.

Стаття надійшла до редакції 10.04.2016р.